

„PROVERITI OVOGA ČOVJEKA“: SUBVERZIVNI KNJIŽEVNI TEKSTOVI U FONDU KOMITETA ZA KULTURU I UMETNOST FNRJ

U fondu Komiteta za kulturu i umetnost pri vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije čuvaju se tzv. skribomanski spisi anonimnih autora, ili onih čija imena, sa retkim izuzecima, nisu bila afirmisana u književnom životu. Oni tekstovi koji su sačuvani svedoče o postojanju nezadovoljstva i otpora novoj ideologiji i novoj vlasti, i na svoj način dopunjuju – i bolje osvetljavaju – sliku kulturnog života u prvim godinama socijalističke Jugoslavije, od 1945. do 1948. godine. U radu se posebno analiziraju pesnički, prozni i dramski tekstovi hrvatskog pesnika sa izvesnom književnom reputacijom Ante Dukića, bosanskog spisatelja prigodnih pesama Kemala Begtaševića i anonimnog srpskog autora, koji je svoje pesme i drame potpisivao pseudonimom Pilot Gaša.

Ključne reči: kultura, skribomani, poezija, drama, ideologija, politika, socijalizam

1.

Sredinom 1945. godine pomoćnik ministra prosvete Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), Martin Mencej, poslao je svim republičkim ministarstvima prosvete, ali i najvažnijim kulturnim institucijama u Jugoslaviji, dopis o potrebi nadzora nad tzv. petparačkom literaturom, ali i svim rukopisima koji se šalju ministarstvima ili izdavačkim preduzećima, kao i o načinima za kontrolu takve literature.¹ Pored kontrolisanja, pa i sprečavanja prodaje ovakvih knjiga („po vašarima, vozovima, lađama, kafanama i drugim javnim mestima“), kao najvažniji zadatak navedeno je da treba strogo kontrolisati štampanje knjiga u zemlji.² Kada je početkom 1946. godine formiran Komitet za kulturu i umetnost pri Vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), sva izdavačka preduzeća morala su da rukopise koje primaju dostavljaju tom Komitetu. Komitet je ove rukopise pregledao i vraćao izdavačkim preduzećima, ili slao udruženjima književnika. To je sasvim razumljivo, pošto je izdavačka delatnost u prvim poratnim godinama u socijalističkoj Jugoslaviji bila, kao i sve druge oblasti, izrazito centralizovana. Ono malo privatnih izdavačkih preduzeća koja su još radila (dok 1948. godine nisu nacionalizovana), kao i novoformirane državne izdavačke kuće morali su slati rukopise književnih dela saveznom Komitetu za kulturu i umetnost. Isto tako, ovom Komitetu obraćali su se i pojedinci, šaljući svoje književne rukopise sa molbom da ih Komitet preporuči nekom izdavačkom preduzeću. Ovakav postupak ozvaničen je, naime, na Plenumu Komiteta za kulturu i umetnost, održanom 3. i 4. jula 1946. godine,

¹ Izveštaj v. u: Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) 313-11-37. Delovi izveštaja objavljeni su u: Branka Doknić – Milić F. Petrović – Ivan Hofman, *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952: zbornik dokumenata*, 2, Beograd 2009, 98-99.

² Isto, 99.

s tim što je prihvaćen stav Milovana Đilasa da pri takvim preporukama „Komitet neće i ne može vršiti ideološku kritiku.“³ To je, prvenstveno, trebalo da bude zadatak Komisije za agitaciju i propagandu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.⁴ Da je, međutim, u nekim slučajevima Komitet za kulturu i umetnost ipak reagovao – ili se to, u najmanju ruku, od njega očekivalo – svedoči građa sačuvana u fondu ovog Komiteta u Arhivu Jugoslavije u Beogradu (fond 314). Ta građa svrstana je pod jedinstvenu odrednicu „Skrībomani“. Ipak, ta odrednica ne opisuje na pravi način njenu suštinu. Nisu, naime, u pitanju samo književni radovi sasvim nepoznatih i neafirmisanih autora iz svih staleža (bilo je tu seljaka, radnika, lekara, profesora, inženjera, umirovljenika). Takvi radovi uglavnom su slati republičkim udruženjima književnika ili Savezu književnika Jugoslavije, „na dalje razmatranje“, uglavnom bez ikakvih napomena, ili sa kratkom beleškom o piscu.

Tako je izvesni Božidar Ž. Begović iz Sutomora krajem 1946. godine poslao Komitetu za kulturu i umetnost dramu *Hitlerov bračni ugovor*. U propratnom pismu skrenuo je pažnju članovima Komiteta „da pred vama ne izlazi djelo nekog čovjeka-književnika učenog i školovanog, već umotvorina jednog običnog seoskog radnika, jedino obrazovanog čitanjem knjiga.“⁵ Pri tome je, vrlo samouvereno, zahtevao obrazloženje Komiteta ukoliko mu rukopis ne bude prihvaćen. Komitet je učinio ono što je najčešće i radio – obavestio je Begovića da je rukopis poslao Udruženju književnika Crne Gore, a da pisac, „ako je ubeđen u vrednost svoga dela“, može rukopis i sâm ponuditi nekom izdavačkom preduzeću.⁶

Slično je učinjeno i sa Simom Samardžićem iz Knjaževca, kome je vraćen rukopis drame *Vihor*, sa preporukom da se obrati Udruženju književnika Srbije.⁷ Ovo udruženje je, međutim, rukopis vratilo autoru, sa napomenom da „ne daje ocene književnih dela u rukopisu“, i uputilo ga na – Komitet za kulturu i umetnost!⁸ Tako bi autor upadao u vrzino kolo i uglavnom odustajao od namere da se ovim putem afirmiše kao književni stvaralac.

Ponekad su Komitet za kulturu i umetnost i odgovarajuće udruženje književnika bili cinični u svojim komentarima. To je vidljivo u slučaju lekara, psihijatra Petra J. Stankovića. On je Komitetu za kulturu i umetnost poslao rukopis na preko 400 strana, pod nazivom *Pax vobiscum*. Rukopis nije sačuvan, ali je iz Stankovićevog obrazloženja očigledno da se radilo o pravom galimatijasu, megalomanskom spisu koji je, doduše, pokretala plemenita antimilitaristička i pacifistička ideja. Štaviše, autor je tvrdio da će ovo njegovo delo biti „glavno oružje borbe protiv ratnih huškača i njihove propagande, a u cilju ostvarenja jednog solidnog i trajnog mira među narodima celoga sveta.“⁹ Ovakve fraze nisu imponovale članovima Komiteta za kulturu i umetnost, i oni su ovaj rukopis poslali Savezu književnika Jugoslavije, sa kratkom beleškom o autoru: „Lekar na Odeljenju za duševne bolesti Opšte državne bolnice u Beogradu.“¹⁰ Iz Saveza književnika Jugoslavije vratili su

³ AJ 314-10-40.

⁴ V. npr. Izveštaj ove komisije o izdavačkoj delatnosti u 1948. godini, u: AJ 507-VIII; II/5 (1-103) (K-26). Takođe u: Doknić – Petrović – Hofman, *Kulturna politika Jugoslavije*, 103-113.

⁵ AJ 314-13-55 (8. 11. 1946).

⁶ AJ 314-13-55 (15. 11. 1946).

⁷ AJ 314-13-55 (29. 11. 1947).

⁸ Arhiv Srbije, Udruženje književnika Srbije.

⁹ AJ 314-13-55 (28. 1. 1948).

¹⁰ AJ 314-13-55 (31. 1. 1948).

rukopis, sa surovom sarkastičnom napomenom: „Izgleda da ni ovaj lekar nije normalan. Poprimio valjda od pacijenata.“¹¹

Ponekad je Komitet za kulturu i umetnost pokazivao naklonost prema autorima tekstova i preporučivao im da nastave sa radom na književnosti, ocenjujući da poseduju izvestan talenat. Tako je bilo u slučaju Svetozara Boškovića i njegove zbirke pesama posvećene narodnooslobodilačkoj borbi. Bošković je u svom pesničkom ciklusu opevao sve faze rata – od „najeзде Hitlerove na Jugoslaviju 1941.“, preko ustanka u Crnoj Gori, bitke kod Pljevalja, bitke na Sutjesci, borbi protiv četnika i ustaša, zaključno sa oslobodenjem Beograda i, najzad, oslobodenjem Cetinja. Zanimljivo je da je u ovim pesmama, uz Tita, najviše slavjen Peko Dapčević. Neko je, dakle, u Komitetu za kulturu i umetnost procenio da ova, u suštini lokalpatriotska zbirčica, zaslužuje pohvalu, pa je autor dobio ohrabrenje: „Preporučujemo Vam da sa radom nastavite, pošto konstatujemo da dosadašnji rezultati obećavaju da ćete od sebe za budućnost mnogo dati.“¹²

Gotovo svi radovi sačuvani među ovom građom ne bi zavređivali nikakvu pažnju, s obzirom na njihovu estetsku vrednost, da nisu svedočanstva jednoga vremena i ljudskih sudbina. U tom smislu paradigmatičan je slučaj učiteljice Lele Sučević iz Prijedora, koja šalje zbirku rodoljubivih pesama. Te, 1947. godine, ona, prema sopstvenim rečima, ima pedeset sedam godina. Ističe da su neke njene pesme uvrštene u čitanku za treći razred osnovne škole za decu na području Bosne i Hercegovine! Međutim, beleška koju šalje uz svoje pesme govori o ljudskoj i porodičnoj tragediji i kazuje više od samih pesama, jer u sebi sadrži tragiku srpskog naroda u NDH: „Kako smo protjerani iz Bihaća 1941 g. u logor Bosanski Petrovac, nastanili smo se potom u Prijedoru, odakle smo stalno bivali u vezi s Pokretom naše Narodnooslobodilačke vojske. Čerka nam Stana, student prava u Beogradu, ostala je iza nas u zloglasnoj bihačkoj ‘Kuli’, gdje su je ustaše zaklale.“¹³

2.

No, najveći broj tekstova poslatih Komitetu za kulturu i umetnost sačuvan je, zapravo, jer su bili ideološki nepodobni, sumnjivi, a njihovi autori podvrgnuti proveru. Ovi tekstovi, često anonimnih ili potpuno nepoznatih pisaca, kao da potvrđuju opasku Jovana Skerlića da „nepoznati stihotvorci imaju više dobre volje nego talenta, ali su zato njihovi stihovi zanimljiviji kao dokument.“¹⁴ Dakle, ideološki su razlozi uticali da je Komitet ove radove zadržavao, i nije ih slao udruženjima književnika ili izdavačkim preduzećima, već opštinskim komitetima Komunističke partije ili istražnim organima. Već uz pomenuti rukopis Božidara Begovića, dramu *Hitlerov bračni ugovor*, sekretar Komiteta za kulturu i umetnost, Vlado Mađarić, priložio je svoju kratku, ali znakovitu i zlokobnu belešku: „Ispitati ovog čovjeka preko Okruga mjesta Sutomore.“¹⁵ Jasno je šta je ovakva preporuka mogla značiti u tim prvim poratnim godinama. Nažalost, tekst drame nije sačuvan u građi Arhiva Jugoslavije,

¹¹ AJ 314-13-55 (22. 2. 1948).

¹² AJ 314-13-55 (2. 10. 1946).

¹³ AJ 314-13-55 (8. 4. 1947).

¹⁴ Jovan Skerlić, „Javno mnjenje u Francuskoj prema političkoj i socijalnoj poeziji od 1830. do 1848.“, *Sabrana dela Jovana Skerlića*, 8, Beograd 1966, 113.

¹⁵ AJ 314-13-55 (22. 11. 1946).

pa ne možemo znati šta je u tom radu privuklo pozornost budnog i agilnog agitpropovca kakav je u to vreme bio Mađarić, inače major Jugoslovenske narodne armije.

No, slučaj jednog hrvatskog književnika, koji nije bio pisac bez ugleda, i koji je imao, istina, skromno mesto u književnom životu predratne Jugoslavije, može nam razjasniti kako atmosferu koja je tada vladala, tako i naivnost i nesnalaženje ljudi u novom poretku. Reč je o Anti Dukiću, istarskom književniku, koji je sa književnim radom otpočeo još u devetnaestom stoleću, a svoje najznačajnije knjige izdavao između dva svetska rata. Ovaj književnik je, u vreme kada se obratio Komitetu za kulturu i umetnost, imao skoro osamdeset godina (rođen je 1867. godine). Pored lokalnih, istarskih tema i motiva, pre svega u poeziji, Dukić je pisao prigodne pesme, kao i pesme sa religioznim motivima (*U Badnjoj noći, Marija devica, Hram, Na brijegu*), ali je šire poznat u Jugoslaviji bio po svojim satiričnim stihovima i crticama u kojima se uglavnom obrušavao na moderne književne pravce (poput satirične pripovetke *Nedužna priča o nevinom futurizmu*). Takve provenijencije bilo je i njegovo najpoznatije delo, satirično-alegorijski roman *Iz dnevnika jednoga magarca*, objavljen 1925. godine. U svim ovim delima prisutan je konzervativno-tradicionalistički nazor, koji je Dukić ovaplotio i u zbirci moralističkih fragmenata *Pogledi na život i svijet*, koji su imali određenu čitanost i popularnost, i koji su doživeli dva izdanja, jedno hrvatsko, a drugo srpsko (izdavač ovog drugog je bio Geca Kon), i koji su naišli na oduševljeni prijem upravo kod najkonzervativnijih filozofskih i političkih krugova, pa ih je hvalio i Vladimir Vujić, izrazito desničarski orijentisan filozof i političar, pripadnik ozloglašene unitarističke stranke Jugoslovenska akcija, koji će u Drugom svetskom ratu biti saradnik nemačkih okupatora, a po nekim istraživanjima i nemačke obavestajne službe.¹⁶ Godine 1944. Dukić je, u privatnoj nakladi, objavio zbirku pesama pod nazivom *Zov Kvarnera*. Ova zbirka, sem što je varirala uobičajene lokalne teme i motive prisutne i u ranijoj Dukićevoj poeziji, u svojoj strukturi imala je i pesme u kojima se, diskretno, insistiralo na hrvatstvu Istre. Jasno je da je, takva kakva je bila, mogla ugledati svetlo dana u NDH upravo tada, nakon kapitulacije Italije, kada je postepeno, ali sve izrazitije, počelo da se insistira na vraćanju onih krajeva koje su držali Italijani, s obzirom da oni više nisu bili nemački saveznici.

I upravo ovu zbirku, dopunjenu još nekim pesmama, Dukić je odlučio da ponudi Komitetu za kulturu i umetnost, krajem 1946. godine. Želeo je, valjda, da ona sada dopre do šireg kruga čitalaca, a i da dobije nagradu na konkursu koji je ovaj Komitet nešto ranije objavio. Naime, nagrada je bila namenjena najboljim delima napisanim tokom narodnooslobodilačke borbe. Kako je *Zov Kvarnera* objavio 1944. godine, to je Dukić, u čisto hronološkom smislu, smatrao da tu nikakvih prepreka nema: „Zbirka je izašla za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe i u tome odgovara dotičnom zahtjevu spomenute objave.“ U svome pismu, potom, Dukić je iznosio svoje argumente, kao i razloge što se sa svojom, već jednom objavljenom zbirkom, javio na konkurs. Iz pisma se, međutim, vidi da je bio svestan primedbi koje bi mu se mogle staviti s obzirom na okolnosti u kojima se *Zov Kvarnera* objavio pred čitaocima:

Pri ocjeni djela trebat će apstrahirati tadanji politički pravopis, kao i neke vjerske zadahe, pošto je – i jedno i drugo – bilo tada pod tuđinovom okupacijom tako obvezatno da bez toga ne bi ove pjesme mogle izaći. S druge strane, nastojanje podpisanoga, da to djelo izađe naskoro, ortografski i sadržajno ispravljeno, također

¹⁶ Vladimir Vujić, „Pogledi na život i svijet: jedan odličan spis“, *Narodna odbrana*, 6/10, 1931, 159-160.

ćirilicom u Beogradu za široke mase srpskog naroda, nije do sada imalo uspjeha, pošto se stvari dopisivanjem sporo rješavaju, a on kao čovjek u 80-oj godini i slaba zdravlja ne može se odvažiti na dugo putovanje u glavni grad na lice mjesta, i ako zna da bi taj dugi put za rješenje ovog pitanja bio najkraći i najbrži.¹⁷

Potom Dukić hvali sopstvenu zbirku, ističe da je pisana „lakim i ugodnim jezikom“, te da je „razumljiva za svakoga, za radnika i seljaka, pa i posljednjeg pastira,“ da bi svoj dopis završio na sledeći način:

„Zov“ je nekim svojim stranicama izvršio jak utjecaj na slobodne duhove, mobilizirajući ih na otpor za borbu i oslobođenje našeg pradjedovskog mora i prastarog našeg pomorskog ozemlja, koje je tada stenjalo pod okupatorskom čizmom... Tako je autor ispunio dužnost prema narodu i otadžbini koliko je golim perom najviše mogao.¹⁸

Isticanje rodoljubnog karaktera sopstvenih pesama, potom obaveznih radnika i seljaka, te želje da se, u duhu proklamovane ideje bratstva i jedinstva, zbirka štampa ćirilicom i u Beogradu, trebalo je, prema Dukićevom mišljenju, da prevagne nad činjenicom da se prvo izdanje pojavilo u NDH, što znači da je moralo proći strogu ustašku cenzuru. Da bi još potcrtao svoju podobnost, Dukić je istakao da je o njemu pre rata pisao i Ivan Goran Kovačić.¹⁹

Sve ovo nije se ni najmanje dojmilo članova Komiteta. Štaviše, oni su Dukićevo pismo i prijavu na konkurs shvatili kao tešku provokaciju, pa je Vlado Mađarić u odgovoru Dukiću bio veoma oštar:

U vezi poslane vaše zbirke pjesama „Zov Kvarnera“ od 24 novembra 1946 godine, s molbom da se nagradi na osnovu naše objave u novinama, iznenađeni smo, kako vašim postupkom, tako i shvaćanjima naše objave, kao i tumačenjem te objave u vašu korist. Tvrditi za vašu zbirku pjesama da je ona „izašla za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe i u tome odgovara dotičnom zahtjevu spomenute objave“, u najmanju ruku je smelo.²⁰

Poseban telegram Mađarić je uputio Mesnom komitetu KPJ u Rijeci, sa kratkom ali odlučnom napomenom: „Čista provokacija. Proveriti ovoga čovjeka preko nadležnih organa.“²¹

S obzirom da je Dukić mirno proživio poslednje godine života (umro je 1952. godine), biće da ovaj Mađarićev telegram nije izazvao nikakve posledice. Ipak, slučaj Ante Dukića pokazuje da se mnogi ljudi, u ovom slučaju književnici, naročito oni koji su smatrali da se ničim nisu ogrešili tokom rata i okupacije, nisu snalazili u novim vremenima i nisu uvek bili svesni svih implikacija svojih postupaka.

Takav slučaj, ali vrlo specifičan, bio je i onaj Kemala Begtaševića, minornog pesnika iz Sarajeva, koji je pre rata objavljivao stihove u štampi, ali nikada nije uspeo da štampa

¹⁷ AJ 314-13-55 (24. 11. 1946).

¹⁸ Isto.

¹⁹ Ivan Goran Kovačić je, zaista, objavio reportažu o Dukiću povodom sedamdesetogodišnjice njegova života. V. Ivan Goran Kovačić, „Sedamdesetogodišnji mladić Ante Dukić počeo risati krasne crteže u visokoj starosti“, *Hrvatski dnevnik*, 2, 1937, 513, 13.

²⁰ AJ 314-13-55 (28. 11. 1946).

²¹ AJ 314-13-55 (1. 12. 1946).

knjigu. On je više puta slao svoje pesme Komitetu za kulturu i umetnost sa molbom da ih Komitet preporuči nekom izdavačkom preduzeću. To je dovelo do toga da se Komitet raspita o Begtaševiću i da se, onda, poverljivim pismom obrati Ministarstvu prosvete Narodne republike Bosne i Hercegovine, sa molbom da to ministarstvo, „u saradnji sa nadležnim službama“ (a tu se, naravno, mislilo na policijske organe), obrati pažnju na sadržaj Begtaševićevih pesama i pisama (koje je Komitet za kulturu i umetnost u prilogu poslao). Komitet je naročito upozoravao Ministarstvo prosvete BiH „da se u tim pesmama nalazi i jedna koja je bila ustaška himna.“²²

Ministarstvo prosvete BiH zaista se obratilo Odeljenju unutrašnjih poslova u Sarajevu, i posle toga Komitetu za kulturu i umetnost poslalo odgovor koji je bliže objašnjavao „slučaj Kemala Begtaševića“, i osvetljavao ga sa neočekivane strane:

Utvrđeno je da Begtašević Kemal boluje od teške duševne bolesti. U nastupu ove bolesti imenovani nije svjestan šta radi i u ovakvom stanju on je pisao pjesme i upućivao ih Naslovu (Komitetu za kulturu i umetnost, op. a.). Inače, kada nema nastupa ovog oboljenja Begtašević je pristojan i normalan. Da bi se spriječilo dalje slanje njegovih „radova“ Komitetu za kulturu i umjetnost, upozorena je njegova žena da prilikom nastupa bolesti pazi na njega i da mu spriječi odlazak iz kuće.²³

3.

Jedan od onih koji su svoje radove poslali Komitetu za kulturu i umetnost nije imao iluzija o novom poretku, pa se nije ni potpisao svojim imenom. Svi njegovi radovi – desetine kraćih pesama i dve drame – potpisani su pseudonimom Pilot Gaša. Kako je, onda, mislio da njegovi radovi budu štampani? Odgovor koji se nudi izgleda jednostavan, ali i logičan. Spisi koje je poslao bili su, u većini, prst u oko tadašnjem režimu, i za ovog pisca imali su važnost kao glas pritajene pobune. Sâm identitet je, dakle, ostao nepoznat, iako bi bilo veoma zanimljivo kada bi se otkrio. U vreme kada šalje ove pesme Komitetu on je u Splitu. Tu je i dovršio jednu svoju dramu, oktobra 1947. godine. Tu je napisao i svoje mnogobrojne pesme, od kojih su neke pisane čak ikavicom, iako je očigledno da je autor ekavac! No, drugu svoju dramu već šalje, januara 1948. godine, iz Beograda. Trag za identifikaciju pisca mogla bi biti njegova beleška uz pesmu *U Žejtinliku pred spomen-kapelom i kosturnicom*, u kojoj se čita da je ova pesma objavljena u *Jugoslovenskim pariskim novinama*, 1. januara 1937. godine. Problem je, međutim, što su te novine, glasilo jugoslovenskih iseljenika u Francuskoj, koje je uređivao Milan Krljević, izlazile od 1931. do 1934. godine, a zatim, posle prekida, ponovo od 1938. do 1940. godine. Dakle, broja koji navodi Pilot Gaša nema!

No, i bez identifikacije autora, ovi spisi govore o velikom nezadovoljstvu koje se ispotiha ispoljavalo u narodu usled postupaka nove vlasti. Većina pesama Pilota Gaše

²² AJ 314-13-55 (9. 2. 1948). Ove pesme nisu sačuvane u fondu Komiteta za kulturu i umetnost. Možda bi ih se moglo pronaći u fondu Ministarstva prosvete BiH u Sarajevu, pa bi se, tako, moglo preciznije utvrditi na koju su to „ustašku himnu“ (verovatno neku koračnicu ili slično) mislili članovi Komiteta za kulturu i umetnost.

²³ AJ 314-13-55 (20. 3. 1948).

ne bi izazvala nikakvu reakciju. One nemaju književnog kvaliteta, i uglavnom se bave muško-ženskim odnosima. Ima ih i lascivnih, ali bez prelaženja granice skarednosti. Takva je, recimo, pesma *Kafedžija i cura*:

Kafedžija veli
Što od gosta želi:
„Jedi, pij i klati,
Zatim tačno plati.“

Cura, pak, što veli
I od gosta želi:
„Prvo lepo plati,
Onda ljubi, klati.“²⁴

Druge pesme, pak, pevaju o ratu i miru, slobodi, opštem dobru čovečanstva, o slobodnom Jadranu (one su, većinom, pisane ikavski), o jugoslovenskoj ideji, o slozi i bratstvu Srba i Hrvata. Među njima je i nekoliko egzaltiranih pesama o Splitu i njegovoj istoriji. Naravno, ima i pesama o Titu, kao i jedna oda Staljinu. Na osnovu ovih pesama sasvim u duhu nove socijalističke ideologije, moglo bi se zaključiti da je autor bezrezervni privrženik režima. No, ništa pogrešnije od toga. Jer, nekoliko pesama sadrži u sebi satiričnu, sarkastičnu i, zapravo, izrazito kritičku notu, koja je, naravno, članovima Komiteta za kulturu i umetnost morala izgledati – a tako su je i shvatili – kao čista neprijateljska propaganda! Tako je stanje u društvu, nemogućnost da se otvoreno govori i strah za egzistenciju, Pilot Gaša oslikao u stihovima epigrama *Istina*:

Sad istinu pravu
Ni za živu glavu
Ne smeš nikom reći,
Možeš se opeći.

Slično Pilot Gaša peva i u jednom epigramu bez naslova, ali uz to izjednačujući novi režim sa predratnim:

Sad svi lažu i okreću,
Klevetaju i obrću.
Ko ranije i ta –
Hapšenja su ista.

Ta ogovaranja i klevete, koje Pilot Gaša pominje, zapravo su dostave koje su mnoge nevine ljude odvele u zatvor ili im priskrbile još goru sudbinu:

²⁴ Svi spisi Pilota Gaše nalaze se pod signaturom: AJ 314-13-55. Oznake datuma nema, ali s obzirom da je drama *Čovečanstvo ili 99 vekova bez mozga* datirana 8. januarom 1948. godine, treba pretpostaviti da je autor ove svoje spise Komitetu za kulturu i umetnost dostavio tokom te godine.

To rekla-kazala
 Mnoge je satrla,
 Mnogim bol zadala,
 Mnoge je zaklala
 Il' je zlo donela,
 Živote odnela.

Jezik je oštiji
 Od mača, kobniji.

A da čoveka lako proguta mrak, da nestane bez glasa i java, govori pesma *Srcu rana*, koju je Pilot Gaša ispevao u Beogradu, decembra 1944. godine, u jeku čistki koje su sprovodile nove vlasti, često bez suđenja:

Noćima ne spavam,
 Jer sve očajavam.
 Mužu više nema
 Nigde ni pomena.

U najtežem satu,
 U strašnome ratu,
 Svima je pomog'o
 Kome god je mog'o,
 Od srca i mnogo –
 A nikom odmog'o.

Zar mu je to hvala
 Koja mu se dala?

Ova podsećanja na ubistva koja su se dešavala posle rata, često na osnovu anonimnih dojava, bez adekvatne istrage, sigurno nisu mogla da ne sablazne članove Komiteta za kulturu i umetnost, pogotovo jer su od Agitpropa dobili upozorenje da „pod svaku cijenu treba sprečiti bilo kakvu propagandnu literaturu“ i da takve slučajeve „treba prijavljivati nadležnim organima.“²⁵ Posebnu konsternaciju, međutim, sigurno su izazivali satirični stihovi koji su na najdirektniji način bili upereni protiv samoga vrha partije i države; stihovi koji su, iako iz pera istoga autora, potpuno odudarali od onih koji su hvalili Tita i druge rukovodioc:

Uprava narodna
 Dobra je i plodna,
 U svemu lagodna,
 Radna i napredna,
 I svima pravedna.

²⁵ AJ 314-13-55 (14. 12. 1947).

A vodstvo nam shodno
 Napredno (baš zgodno).
 Divna nam je slava
 Pokraj takvih glava.
 A posebno vredna
 Ona glava JEDNA.

Ova sasvim direktna aluzija na Tita kao „najvredniju“, što će reći najodgovorniju glavu za sve nepodopštine novoga režima, bila je koliko smela, toliko i izazovna.

Sve ono što je Pilot Gaša sporadično nagovestio u nekoliko svojim epigramima, potanko je razradio u drami pisanoj u Splitu, pod nazivom *Oštrije od mača*. Primećujemo da je naziv drame preuzet iz već navedenog epigrama o denuncijacijama i dojavama koje su mnoge koštale glave. Ova drama ima podnaslov: „Pozorišni komad u 3 čina, s predigrom, muzikom, pevanjem i karakternim igrama“. Mesto radnje je „Jugoslavija, a posebno Beograd, za vreme svetskog rata i oslobođenja, 1941-1944. godine.“

Čitava drama podeljena je, suštinski, na dva dela. Prvi deo, kao u nekim filmskim sekvencama, govori o borbi protiv okupatora, i u njemu su glavni likovi najistaknutiji partijski rukovodioci – Tito, Ivan Ribar, Moša Pijade, Edvard Kardelj, Vladimir Bakarić, Vladimir Nazor. Taj deo drame pisan je potpuno u duhu agitpropovske propagande, slaveći Komunističku partiju, narodnooslobodilačku borbu, ali prikazujući i žrtve i patnje običnog naroda, kakvi su Božena i njena majka, zatočenice logora na Banjici.

No, da je to samo maska za ono što Pilot Gaša želi da poruči i istakne, jasno je iz drugog dela drame, koji je sasvim subverzivan i predstavlja direktnu optužbu protiv novih vlasti i poruku da je zloupotrebljena borba i patnja običnoga naroda. Jer, u sceni koja se odigrava 25. oktobra 1944. godine, dakle samo pet dana po oslobođenju Beograda, kao kontrast paradi koju su oslobodioci, dočekani cvećem, imali 21. oktobra, prikazuje se kolona uhapšenika koju vode oznaši. Kao komentar, u maniru antičkog hora, ističe se glas naroda:

Prva žena: Šta, zar i sad opet hapšenja?

Druga žena: Kao u fašizmu, hapšenja su ista.

Prva žena: Zar nije bilo dosta što smo pretrpeli u ratu, pa zar i sad posle oslobođenja, još i to?

U poslednjim scenama drame, koje se odvijaju posle oslobođenja, u poslednjim danima oktobra i u novembru 1944. godine, raspliće se sudbina porodice kroz čiju se prizmu sagledavao čitav period okupacije. Glavni lik drame, Vlada, advokat, koji se iskreno radovao partizanskim poredama i koji se oštro suprotstavljao defetistima i osuđivao kolaboraciju sa Nemcima – nestao je. Njegovi rođaci i prijatelji ističu da je svima pomagao, da je ljude spasavao zatvora, te da je i pre rata pred sudom branio komuniste. Međutim, ti kojima je pomagao „sad čute kao kukavice i nemaju hrabrosti da to kažu.“ Nailazak Vladinog brata izaziva ćutanje i rezignaciju, uz tešku slutnju da Vladu više nikada neće videti.

Poslednja, epiloška scena odigrava se na klupi u parku, gde tri starca čitaju *Politiku* od 27. novembra 1944. godine. To je onaj broj *Politike* u kojem je objavljen spisak 105 lica koji su, po kratkom postupku, suđeni i osuđeni na smrt, i već iste noći streljani, pod optužbom za kolaboraciju sa okupatorom i izdaju. Na to je usledio komentar staraca, koji je, zapravo, glas samoga autora drame:

Prvi starac: Ne znam da li je i jedan od ovih sto pet zla učinio narodu.

Drugi starac: Koliko god ih poznajem, samo su pomagali narodu, i to baš u najtežim časovima.

Treći starac: To zna i ceo Beograd i cela Srbija, samo se svako plaši da zucne i jednu reč.

Prvi starac: Da, odmah bi se našao neki „dobar prijatelj“, da ga potkaže kao izdajnika ili reakcionara.

Drugi starac: Naš narod je uvek čekao na takve momente, da bi ih iskoristio za lična obračunavanja.

Treći starac: Kao i pod neprijateljem. To je naša kultura, to su naši „svetli karakteri“.

Tako se ova drama, od osude vlasti, pretvorila u žestoku kritiku karaktera samoga naroda, čime je ovaj anonimni autor izlio svu gorčinu i nezadovoljstvo.

Nije, dakle, čudno, što su se tekstovi Pilota Gaše sačuvali među građom Komiteta za kulturu i umetnost pri vladi FNRJ. Oni su, kao i drugi, bili simptomatični i sasvim neprimereni vremenu u kome su nastali. Oni su, naravno, stigli na sto i drugim službama u tadašnjem režimu – partijskim organizacijama i istražnim organima. Na taj način, ako se i nisu upisali u književnu istoriju, kako su se njihovi autori nadali, oni su, ipak, postali značajan deo kulturne istorije posleratne, socijalističke Jugoslavije. Oni su deo onog podzemnog toka koji ni do današnjih dana nije do kraja rasvetljen i analiziran. Ovakvi dokumenti mogu, međutim, biti skroman prilog tom istraživanju.